

نفت ما و مسائل حقوقی آن

نوشته دکتر محمد علی موحد

مرکز پخش: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی

به دانشجویان عزیزی که شور و
علاقه و صفاتی آنان انگیزه فراهم
آمدن این کتاب بود
اهدا می شود

مقدمه

طرح این کتاب در اواخر سال ۱۳۴۸ که درس نفت در برنامه دانشکده حقوق و علوم سیاسی گنجانیده شد در قلم آمد. دو بخش نخستین آن برای بحث در کلاس‌های دوره سیاسی و دو بخش دیگر برای مذاکره با دانشجویان دوره قضائی در نظر گرفته شده بود. اوراق کتاب در اوائل پائیز امسال به چاپخانه فرستاده شد لیکن سفرها و گرفتاریهای پیاپی نویسنده، کار چاپ و نشر را از امروز به فردا می‌انداخت و در این میان دگرگونیهای بزرگی در زمینه نفت رخ داد که سکوت درباره آنها ناروا می‌نمود. جمله‌ای از این رویدادها که پای به پای چاپ کتاب پیش می‌آمد، تا آنجا که ممکن بود، در فصول مختلف کتاب انعکاس داده شد و فصلی تمام در پایان بربیان تعولات تازه‌تر اختصاص یافت و بدینگونه کوشش رفت تا کتاب فهرستی از کارنامه عمر هفتادساله صنعت نفت در این مرز و يوم باشد.

نفت ماده‌ای است سیال و بی‌قرار و صنعت نفت صنعتی است جوشان و دمان، متهر و بی‌باق، ماجراجو و دگرگونی طلب ... ما در تاریکی و بیخبری محض وارد این صنعت شدیم. تا دیروز قلمرو نفت قلمرو اسرار و رموز بود، سرزمین جن و پری بود، قلعه سنگباران بود که کسی زهره نزدیک شدن به حریم آن را نداشت و خدیوان، بل که خداوندان نفت در پشت درهای بسته این قلعه طلس شده از برای ما تصمیم می‌گرفتند. امروز آن پرده‌ها از میان برخاسته و آن طلس شکسته است و صنعت ملی شده نفت ما هر روز با تجربه‌ای دیگر سر و کار پیدا می‌کند و درسی نو فرا می‌گیرد.

مدیران و متصدیان این صنعت بزرگ ملی باید همواره متذکر باشند که بار مسئولیتی عظیم بردوش دارند. مسئولیتی که خواهان

نفت ما و مسائل حقوقی آن

آگاهی واستواری، فراست و کیاست، خلوص نیت و صداقت در پاسداری منافع ملت است.

دستان و سوران ارجمند من در شرکت ملی نفت ایران، آقایان دکتر پروین مینا، مهندس مسعود مدیر، دکتر امیرحسین جهانبگلو، مهندس فرید و دکتر فرنگی هریک اوراقی از این کتاب را خوانده و نکاتی را یاد آور شده‌اند. سپاسگزاری از این عزیزان را فریضه می‌دانم لیکن مسئولیت اشتباهات و خطاهایی را که بر جای مانده است خود می‌پذیرم. آنچه در این کتاب آمده نظرهای شخصی نویسنده می‌باشد و هیچگونه ارتباطی با سمتی که در شرکت ملی نفت ایران بر عهده اوست ندارد. تأکید این نکته را نیز لازم دانستم.

محمدعلی موحد

۱۳۴۹ اسفندماه

فهرست

دیباچه

۱. ساقه تاریخی نفت در ایران ۹

دوران امتیازات

از آغاز صنعت جدید نفت تا ۱۹۵۵

- ۲. صنعت جدید نفت و پیدایش کمپانیهای عضو کارتل بین‌المللی نفت ۲۱
- ۳. امتیازات نفتی خاورمیانه تا ۱۹۵۵ ۳۳
- ۴. زورآزماییها و رقابت‌ها بر سر نفت ایران ۶۳

دوران تزلزل و دگرگونیها

(۱۹۵۵ - ۱۹۷۵)

- ۵. نخستین تزلزل در پایه قراردادهای امتیاز ۸۵
- ۶. ملی شدن صنعت نفت در ایران ۹۷
- ۷. نو خاستگان ۱۱۹
- ۸. سازمان ملل متحد و مسئله حاکمیت ملتها بر منابع ثروت خود ۱۳۷
- ۹. اوپک یا سازمان کشورهای صادرکننده نفت ۱۴۹
- ۱۰. پیدایش قراردادهای مشارکت و خدمت ۱۸۳
- ۱۱. حوزه نفتی مدیترانه ۱۹۱
- ۱۲. حوزه نفتی خلیج فارس ۲۰۰

بحث در زمینه‌های حقوقی

۲۱۳	۱۳. مالکیت منابع نفتی
۲۲۹	۱۴. منابع نفتی واقع در زیرآبهای ساحلی و فلات قاره
۲۴۹	۱۵. منابع نفتی دریائی واقع در خارج آبهای ساحلی و فلات قاره
۲۵۶	۱۶. تجزیه و تحلیل قراردادهای نفتی
۲۷۳	۱۷. درآمد دولت از قراردادهای نفتی

نظری و تأملی در تحول حقوقی در روابط کشورهای نفت‌خیز و کمپانیهای نفتی

۲۸۹	۱۸. از امتیاز تا قرارداد
۲۵۳	۱۹. کوشش برای بین‌المللی کردن قراردادهای نفتی
۲۲۴	۲۰. احتجاجات و مناقشات
۳۵۰	۲۱. نظری به‌سوی آینده

سابقهٔ تاریخی نفت در ایران

در قلمرو وسیع امپراتوری ایران که مرزهای آن از سوی شرق تا سرزمین سندوماورای رود آمویه و از غرب تا کشورهای سارد و مصر کشیده می‌شد چشمه‌های نفتی بسیاری بر روی زمین جاری بود. مردم این سرزمین بی‌آنکه منتظر کشف روش جدید استخراج نفت در امریکا باشند از این ثروت خداداد که در دسترس آنان قرار گرفته بود به طرق مختلف استفاده می‌کردند. کاوش‌هایی که در نواحی جنوب غربی ایران بعمل آمده نشان می‌دهد که مردم آن سامان در حدود پنج شش هزار سال پیش قیر را در ابینه و ساختمانها بکار بردند و هم از این ماده برای سوارکردن قطعات چواهر و پیغمبر پیوستان اجزای ابزارها و اندودن بدنهٔ خارجی زورقها و ظروف سفالین وغیره استفاده کرده‌اند.

مذهب رسمی ایران در پیش از اسلام کیش زردشتی بود. تعالیم این مذهب آتش را به عنوان مظہر اهورامزدا

که روح خیر و شادی است تقدیس کرده وایرانیان برای تعظیم و تکریم آن آتشگاههای در سرتاسر کشور دایر نموده بودند. برخی از این آتشگاهها بدون احتیاج به چوب و هیزم بطور دائم مشتعل بودند و به این جهت آنان را «آتش جاویدان» می‌خواندند. بزرگترین و مقدس‌ترین این آتشگاهها آتشکده آذرگشسب بود که محل آن در جنوب آذربایجان در شهر شیز که مورخین یونانی آن را «گیزکا» نامیده‌اند واقع بود. از وصفی که درباره این آتشگاهها شده است بخوبی می‌توان فهمید که آنها را بر روی منابع طبیعی گاز نفت بنا نهاده بودند. آتشکده آذرگشسب تا چند قرن بعد از اسلام هم روشن و برقرار بود و ابوالف مسعود بن المهلل جهانگرد که در اوایل قرن

چهارم هجری از آن دیدن کرده چنین می‌گوید:
 «هفت صد سال است که این آتشگاه روشن است لیکن اثری از خاکستر در آن مشهود نیست و شعله آن هرگز فرو نمی‌نشیند!».

در نقاط دیگری از ایران هم مانند فارس، خراسان و قم از این آتشگاهها وجود داشته است و ایرانیان معتقد بودند که این آتشگاهها با آتشگاه آذرگشسب آذربایجان ارتباط دارند.

۱. سفرنامه ابوالف که توسط محقق عالیقدرتک شادر وان پروفسور ولیدی طوغان در کتابخانه آستان قدس مشهد پیدا شد یک بار توسط خود او و بار دیگر با تصحیحات و توضیحات پروفسور مینورسکی خاورشناس معروف توسط وزارت فرهنگ مصر و بار سوم توسط خاورشناسان شوروی در مسکو به چاپ رسیده است. ترجمه فارسی آن نیز به قلم آقای ابوالفضل طباطبائی انجام و توسط انجمن کتاب منتشر شده است.

محل این آتشگاه که اکنون به نام «تخت سلیمان» معروف است در منطقه افشار آذربایجان در شمال شرق آبادیی به نام «تکاب» واقع شده است و از شمال غرب به مراغه و رضائیه و از جنوب شرق به زنجان محدود است. از چند سال پیش گروههایی از باستان‌شناسان در آنجا به حفریات پرداخته‌اند. در زمان مغولان در محل آتشگاه مسجدی بنا شده و ظاهراً آتشگاه از چندی پیش از آن تاریخ خاموش بوده است.

آتشگاه با کو تاهمین او اخر فروزان بوده است. ناصرالدین‌شاه که در حدود نود سال پیش، از این آتشگاه دیدن کرده در توصیف آن چنین می‌گوید:

«عمارتی است مربع و در وسط آن عمارت به طرز گنبد طاقی بنا شده است که چهار طرف آن باز است، وسط گودالی است که آتش از وسط آن بیرون می‌آید، اطراف حجرات است، از هر حجره منفذی تعییه نموده‌اند که آتش از میان آن بیرون می‌آید، یعنی هر وقت بخواهند کبریتی روشن کرده در محاذی آن منفذ می‌گیرند هوائی که خارج می‌شود مشتعل می‌گردد. در صحرای اطراف به مساحت چهار هزار زرع مربع تقریباً تمام زمین مشتعل است. یک نفر هندی گجراتی در این معبد بود به طرز آتش‌پرستان نماز خواند و طرز نماز او به این قسم بود که با لباس سفید مخصوص روبروی مشرق ایستاده زنگ کوچکی به دست راست گرفته دعائی می‌خواند و دوسه مرتبه رکوع می‌رفت و متصل در بین نماز آن زنگ کوچک را حرکت

می داد...»

جغرافی تویسان قدیم نیز مانند یاقوت حموی و محمد بن زکریای قزوینی وجود قطعه زمینی را در این منطقه که دائماً مشتعل بود در کتابهای خود قید کرده‌اند.^۳ استعمال مواد نفتی از زمانهای قدیم در میان ایرانیان متداول بوده است. نفت سفید را معمولاً به عنوان دارو مصرف می‌کردند و همچنین مومنا را که از ترکیبات مواد نفتی است به عنوان یکی از گرانبهراترین و مؤثرترین داروها برای علاج شکستگی استخوان و شفای بیماریهای دیگر بکار می‌بردند. در جنگها نیز از خاصیت قابل اشتعال بودن نفت استفاده می‌کردند و در این باره اطلاعات زیادی ضمن روایات هرودوت و پلوتارک و دیگر مورخین می‌توان یافت. وقتی رومیها قلعه پترا (Petra) را در لاذقیه (Lazique) محاصره کردند ایرانیها به روایت پروکوپ (Procop) ظروفی محتوی گوگرد و قیر و نفت بر سر دشمن ریختند.

عربها استعمال نفت را در جنگها از ایرانیان و رومیان یاد گرفتند. نفت را معمولاً در داخل ظروفی که

۲. به نقل اعتمادالسلطنه در مرآۃالبلدان جلد اول صفحه ۱۵۳ ظاهراً این آتشگاه تا سال ۱۸۸۰ همچنان فروزان بوده و در آن سال برادر ایجاد پالایشگاهی در نزدیکی آن خاموش گشته است.

۳. یاقوت؛ مجمعالبلدان، جلد اول صفحه ۳۲۸ ذیل کلمه باکویه: «وفیه عین نفط عظیمه تبلیغ قبالتها فی کل یوم الف درهم والی جانبها عین اخرى تسیل بنفط ابیض کدهنالزیبق لاينقطع لیلا و لانهارا تبلغ قبالتها مثل الاول. و حدثنى من اثق به من التجار انه رای هنک ارض لاتزال تضطرم نارا»